

БІБЛІОТЕКА «НАШОЇ КУЛЬТУРИ»

ВИДАЄ ПРОФ. Д-Р ІВАН ОГІЄНКО.

АРКАДІЙ ЖИВОТКО

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

В ПОГЛЯДАХ РОСІЙСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

Відбитка з „Нашої Культури“ 1935 - 1936 р.р.

БІБЛІОТЕКА „НАШОЇ КУЛЬТУРИ“

(видає проф. д-р Іван Огієнко)

випустила такі видання:

1. Парастас або Велика Панахида за в Бозі спочилих. З благословення Митрополита Діонісія, переклав проф. Іван Огієнко. Кирилівськими черенками, з наголосами. 1935 р., 60 ст. Ціна 1 зл.

2. Проф. д-р К. Студинський: Павло Йосип Шафарик і українці. До історії українсько - чеських зв'язків. 1935 р., 14 ст. Ціна 30 гр.

3. М-р В. Барагура: Суть і завдання літературної критики. I. Літературна критика, II. Наукова критика, III. Сучасний стан української критики. 1935 р., 16 ст. Ціна 50 гр.

4. Похорон світських людей. З благословення Митрополита Діонісія, переклав проф. Іван Огієнко. Кирилівськими черенками, з наголосами. 1935 р., 80 ст. Ціна 1 зл.

5. Лектор В. Приходько: Повстання українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі. 1936 р., 64 ст. Ціна 1 зл.

6. А. Животко: Українське питання в поглядах представників російської суспільної думки XIX го ст. 1936 р., 18 ст. Ціна 50 гр.

7. Митрополит Діонісій: Евхаристичний Культ в Україні. 1936 р., 30 ст. і 25 знімків. Ціна 1 зл.

8. Проф. д-р Іван Огієнко: Старослов'янська мова в вищій школі. Чергові завдання вивчення старослов'янської мови. 1936 р., 14 ст. Ціна 30 гр.

9. А. Животко: Адольф Черний і українці. 1936 р. 12 ст. Ціна 30 гр.

10. Д-р Фр. Коковський: Культурна праця на Лемківщині. 1936 р. з 6-ма знімками. Ціна 50 гр.

11. М. Мочульський: Гошинський, Словацький і Шевченко, як співці Коліївщини. 1936 р. Ціна 1 зл.

Набувати ці видання можна по всіх українських книгарнях або від Адміністрації „Нашої Культури“: Warszawa 4, ul. Stalowa 25 m. 10.

АРКАДІЙ ЖИВОТКО

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

В ПОГЛЯДАХ РОСІЙСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

Відбитка з „Нашої Культури“ 1935-1936 р.р.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОГЛЯДАХ ПРЕДСТАВНИКІВ РОСІЙСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ XIX-го СТ.

„Право народности на самостійний розвиток, на власну, так мовити, історію, полягає в незмінних законах моральної природи людини, здійснюється ходом всесвітньої історії. Але це природне право залишилося б мертвою літерою, якби здійснення його не було забезпечене зовнішньою умовою — політичною самостійністю народу... Для того, щоб самостійний (самобытный) розвиток народу в культурному (умственном), моральному та економічному відношенні був забезпечений, цей народ мусить створити свою державу, мати свою національну верховну владу“. (А. Градовскій: „Национальный вопросъ въ исторіи и литературѣ“, СПб., 1873, ст. 12).¹

„Вимога підтримати свою національність, як самостійну й відокремлену одиницю, цілком законна, бо вона відповідає прагненню, щоб ідеї, в які людина вірує, мова, якою вона говорить, життєві цілі, що їх вона собі ставить, увійшли живим елементом до будуччини й переродились би, але не вимерли. ...Дійсний патріотизм для особи полягає в усвідомленні природних вимог своєї нації, критичним розумінням вимог загальнолюдського поступу“ (П. Лавровъ „Историческія Письма“ 172).²

Український визвольний рух, що виразно виявився за XIX століття, викликав у колах російської суспільної думки відгук двох протилежних напрямків. Один із них носив характер подразненого великодержавного шовінізму, з гостро-негативним становищем проти українського відродження. Був це вислів поглядів, що його знаходимо не тільки в колах урядових, не тільки в щоденній російській пресі на чолі з „Московскими Вѣдомостями“, „Новымъ Временемъ“, „Кіевляниномъ“ та ін., але й на кожному кроці серед російської інтелігенції. „Австрійська інтрига“, „Німецькі гроші“ — неслося справа. „Зрада руському народові“, „Зрада єдиному революційному фронтові“ — чулося зліва.³

¹ А. Градовскій — професор державного права Петербурзького Університету та відомий публіцист; народ. 1841 р., вмер 1889 р.

² П. Лавров — російський філософ, соціолог, публіцист; народ. 1823 р., вмер 1900 р.

³ Крім урядово-монархістичного табору, вороже становище до українського руху відродження займали представники різнобарвних реакційних та й „ліберальних“ угруповань, що їх типовими виразниками за останні часи були, напр., П. Струве, Погодін та ін. Не менш негативне становище займало й т. зв. слов'янофілство, що в другій половині XIX ст. визначалося духом реакційної, централістичної ідеології російського націоналізму (І. Аксаков), передавши її в спадщину „Славянському Обществу“ пізніших часів. Поступові та революційні течії російського

Другий напрям характеризується об'єктивним становищем до історії українського народу, до його культурно-національних потреб і прагнень та до перспектив його державно-національного розвитку. В той час, коли погляди представників першого напрямку за минуле століття та з початку сучасного набрали широкого розголосу та популярності не тільки в Росії, але й далеко поза її межами, докотившись подекуди навіть до наших днів, думки представників другого напрямку, де зустрічаємо такі імена, як Чернишевський, Герцен, Бакунін, Рилєєв, Пипін, Корш та інші, довгий час залишалися відсунені в затінок, і серед ширших кол були мало популярні. А тим часом думки представників цього другого напрямку, розкинені в різних працях, листуваннях, статтях, замітках, літературних творах тощо, та їхнє становище до української справи мали свій вплив у загальнодержавному російському житті в пізніших часах, відбиваючись на рішеннях, ізв'язаних з українською справою. Досить тут пригадати хоч би такі два факти, як: 1. Рішення Імператорської Академії Наук у справі української мови¹ та 2. Постановлення української справи в Державній Думі.²

Звертаючи увагу на погляди цього другого напрямку російської суспільної думки XIX-го століття, хочемо спинитися на її виразнім та конкретнім формулюванні щодо української справи. Для того ділимо наш огляд на дві основні

суспільства так само часом не відставали в своєму ворожому становищі до українського відродження. Досить згадати хоч би такі імена, як декабриста-централіста Пестеля або революціонера — учасника замаху на Олександра III (1887 р.) — Шевирьова та чимало інших. Зрештою, негативне становище й активний виступ проти українського руху займали й деякі представники науки та письменства. Досить на цьому місці згадати хоч би такі імена, як акад. О. Соболевський, проф. Т. Флоринський, відомий критик В. Белінський та б. інших.

¹ Маємо на увазі „Записку обь оти́и́и́и́ стѣсненіи малорусскаго печатнаго слова“, що склала Комісія за головуванням Акад. Ф. Корша та прийняла Конференція Академії. Широкообгрунтовану цю „Записку“ закінчено словами видатного російського суспільного діяча й публіциста Ю. Самарина, що він висловив їх іще 1850-го року: „Нехай же український народ зберігає свою мову, свої звичаї, свої пісні, свої перекази, нехай у братерському єднанні та рука-в-руку з великоруським племенем робить розвиток на полі науки й мистецтва, для яких так обдарувала його природа, свою духову самобутність у всій природній оригінальності її стремлень, нехай установи, створені для нього, все більш та більш пристосовуються до його місцевих потреб“.

Прийнявши в цілості „Записку“ Комісії, Конференція Академії з свого боку додала до неї свої міркування, закінчивши таким висновком: „Усе вищезазначене привело Академію Наук до переконання, що малоруське населення мусить мати таке ж право, як і великоруське, говорити публічно та друкувати своєю рідною мовою“.

Крім того, в „Записці“ Академії Наук з 20.II. 1906-го р. читаємо: „Українська мова не є тільки говірка російської мови: це окрема слов'янська мова. Так само, як і народ український не є окрема галузь народу російського, але самостійна слов'янська народність (цитую за В. Станкевичем: „Судьбы народов России“).

² Маємо на увазі: 1. Думські дебати на українські теми, що в них брали участь такі російські послы, як Александров, А. Шинга-

частині, що торкаються: 1) культурно-національного життя та його відродження, і 2) політично-державного становища українського народу та його перспектив на майбутнє.

1.

Думки, виразно сформульовані щодо культурно-національного відродження українського народу, та оцінку його знаходимо в таких представників російської суспільної думки, літератури, науки, як Чернишевський, Лесков, Пипін, Корш, Шахматов, І. Тургенєв, Ушинський, Корф та ін. В культурній роботі серед українського народу бачимо такі постаті, як Стронін, Жемчужников та ін.

Задивляючись на початки української літератури та аналізуючи шлях змагання її за незалежність і, зрештою, харак-

рьов, А. Керенський, Дзюбинський, П. Милюков, А. Бур'янов та інші. 2. Законопроект, внесений у справі української мови в початкових школах 37 членами Думи дня 29.IV. 1908-го р. такого змісту:

До Пана Голови Державної Думи.

На підставі ст. 55 Уставу Державної Думи нижчепідписані 37 членів Державної Думи мають за шану подати при цьому для внесення в Державну Думу проєкт основних положень про викладову мову в початкових школах у місцевостях із малоруським населенням.

1. У місцевостях із малоруським населенням із початком 1908/9 шкільного року в початковій школі заводитьесь навчання рідною мовою населення.

2. Російська мова, як мова державна, творить обов'язковий предмет навчання в цій школі.

3. У початкових школах малоруського району вживаються підручники, пристосовані до розуміння й умов життя місцевого населення.

4. Всі узаконення, незгідні з цією постановою, відміняються^а.

До законопроекту додана була спеціальна широкообгрунтована „Объяснительная Записка“.

3. Законопроект, виготовлений членом Державної Думи IV скликання Єлископом Никоном (Безсоновим), резолюційна частина його така:

1. Дозволити викладати в українських початкових школах усіх відомств (принаймні перші два роки навчання) рідною українською мовою.

2. Призначати вчителями до цих шкіл переважно українців та осіб, що знають місцеву мову.

3. Проводити навчання в українських школах української мови та історії України поруч із мовою російською та російською історією.

4. Не переслідувати, вишукуючи та підшукуючи провини Товариств „Просвіта“, як установ виключно-просвітніх, що поширюють знання, дозволені брошури та книги рідною українською мовою; закривати ці Товариства тільки з дозволу належного законного суду, а не адміністративним розсудом, часто зовсім самовільним.

Надзвичайно цікаві були й ще думки Вел. кн. Костянтина, міністра Голованіна і т. ін. Напр. у „Записці“ шефові жандармів Долгорукову 1864 р., Головинін зазначає, що питання про українську мову й літературу перенесли на політичний ґрунт „Московскія Вѣдомости“, й закінчує: „До сихъ поръ украинофилы не дали противникамъ своимъ никакого повода обвинять ихъ въ томъ, что они распространяють ложныя и преступныя понятія въ народѣ“ (Цитую за В. Перетцем: „З минулого“, „Наук. Збірник Ленінградськ. Т-ва дослідників укр. іст. та мови“, ст. 108). Але я свідомо подаю думки тільки представників суспільства, а не офіційних чинників.

теризуючи її розвиток, Чернишевський¹ зазначає, що „великим і досконалим ніщо не родиться“. Для того мусить бути пройдений певний, часом дуже тернистий шлях, шлях зросту й розвитку. Лежить він і перед українською літературою. Цим шляхом вона йде й вимагає належного до себе ставлення й уваги та справедливої, об'єктивної оцінки. На думку Чернишевського, всього цього вона в ширших колах російської суспільності не знаходила.

„Ми, великороси — каже він — не можемо похвалитися, що завжди в своїх літературних відношеннях до малоросів були справедливі. Ще дуже недавно російська література дивилась на спроби надати малоруській мові літературного значення іноді з чванливою усмішкою, іноді й просто з ворожнечею“.

Таке становище Чернишевський уважає не тільки за ненормальне, але й за негідне. Залишати надалі такий погляд на українську літературу, на його думку, не можна, а тому він підносить свій голос, стаючи тим, хто з російського суспільства займає відмінне становище.

„Ми говоритимемо — каже він — тільки про тих великоросів, що їх не повинна соромитися назвати своїми людьми їх батьківщина, і ми можемо запевнити малоросів, що ніхто з таких людей не відмовиться назвати своєю думкою такий погляд на літературні прагнення малоруської народності“. Цей погляд Чернишевський передає такими словами оцінки досягнень української літератури:

„Малоруська література досягла вже такого розвитку, що навіть могла б уже обійтися й без нашого великоруського одобрення, якби могли ми до неї не мати співчуття. Коли в поляків з'явився Міцкевич, вони вже не потребували ласкавих відкликів якихнебудь французьких чи німецьких критиків: не визнавати польської літератури означало б тоді тільки вияв власного дикунства. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література так само не потребує будь-якої ласки. Та й крім Шевченка пишуть тепер малоруською мовою люди, що були б не останніми письменниками в літературі, й багатшій від великоруської“.

А після огляду Кулішевої праці про Котляревського, Чернишевський кваліфікує кожного, хто до української літератури ще ставиться без належної поваги, як неуха, кажучи: „Тепер уже ніхто з нас не може відзиватися про малоруську літературу без поваги й співчуття, коли не хоче заслужити назви неуха“.

Виходячи з такої оцінки сучасного, Чернишевський накреслює ті перспективи, що — на його думку — відкриваються перед українською літературою та наукою, при чому в основу кладе розвиток української мови. „Немає жодних

¹ Н. Чернишевський — визначний російський письменник, критик, публіцист та політичний діяч, нар. 1828 р., умер 1889 р.

підстав мати сумнів — каже він, — що раніш чи пізніш появляться малоруською мовою всілякі книжки, що пишуть їх тепер, наприклад, хоч би польською мовою: не самі вірші та повісті, а також наукові трактати на різні наукові теми¹.

Питання розвитку української мови, що його ставлено не тільки в колах російської суспільности, а іноді й серед декого з тих, хто зараховував себе до української народности, викликало гарячу відповідь Чернишевського. „Питають іноді — каже він, — чи може малоруська мова досягнути вищого літературного розвитку? Нам здається, що ставлять таке питання люди, що ніколи не думали про малоруську народність; але ми до певної міри ображаємося за малоросів, коли таке ж питання ставлять собі вони. Ніби про це можна питати! Та хіба ж можна мати тут будьякий сумнів? Хіба ж є на світі будьяка мова чи будьяка говірка, що не досягне вищого літературного розвитку, коли плем'я, що говорить ним, буде потребувати по-своєму розвитку в літературі?“

Далі, спинившись на питанні любови українського народу до своєї мови та на потребі мати свою літературу, Чернишевський, відповідаючи, констатує факт пробудження свідомости серед українського народу та встановлення відрубности, що примушені за ним визнати й самі представники російської суспільности. „Чи дійсно є в малоросів любов до своєї мови, потреба мати нею літературу? — запитує він і відповідає: „Тут, здається, знову таки нема про що питати. Не тільки вони самі визнають, навіть ми, великороси, визнаємо, що вони не великороси, а малороси, що вони мають багато важливих особливостей супроти нас і цінять ці особливості. Чи можуть вони мати потребу в книжках, писаних мовою, відмінною від великоруської, про це кожний із нас може судити по собі, досить тільки йому розгорнути малоруську книжку: як що він не мав випадку познайомитися з малоруською мовою, то він зрозуміє в цій книжці небагато більш, як у польській, і ледве чи більш, як у сербській“.

Яке значення має для людини книжка, написана його мовою, Чернишевський характеризує таким порівнянням: „Чи легко, чи приємно читати книжки чужою мовою?“ — питає він і дає відповідь: „Воно й легко, й приємно буває, коли ви навчилися чужої мови, та й то тільки тоді, коли своєю рідною мовою ви начиталися книжок досить. Читання книжок чужою мовою — все одно, що виїзд до гостини: часом буває в чужих людей приємно й навіть корисно; але не приведи, Боже, нікому не мати свого кутка!“

Необхідність самостійної української літератури вбачає він іще й у тому, що „великоруська книжка — як він каже — є рідна книжка й архангельцю, й єнісейцю, й астраханцю¹,

¹ Поодинокі краї - губернії Росії: Архангельська, Єнісейська, Астраханська. Звідси — архангелець, астраханець і т. ін.

але не рідна вона молоросові. Йому треба тепер не так, як нам, не тільки вчитися того, чого він хоче вчитися, йому треба ще вчитися великоруської мови, щоб змогти вчитися чогось, просто потрібного для його розвитку. Інша справа, якби мали зацікавлення та потребу в просвіті тільки ті люди в Малоросії, що з дитинства чують у своїй родині великоруську мову, навчаються говорити нею в перші роки дитинства, непомітно, без затруднення, без марнування часу. Тоді малоруська література була б не потрібна, як не була б потрібна, наприклад, і шведська література, якби в Швеції охоту й потребу вчитися мали тільки ті люди, що з дитинства привикають говорити по-німецьки, як рідною мовою. Але цього нема ні в Малоросії, ні в Швеції, тому не можна ні в Малоросії, ні в Швеції обійтися без своєї особливої літератури¹.

Розвиток цієї літератури Чернишевський вітає, вбачаючи в ній пробудження національної свідомості українського народу. „А важніше всього—каже він—є те, що сама малоруська нація пробуджується¹“.

З цього саме становища оцінює він і москвофільський напрям у літературному житті Галичини та намагання декого з кіл галицького суспільства творити своєрідну галицьку літературу, що, зрештою, приводить знову ж таки до москвофільства.

Думки Чернишевського на цю тему знаходимо в такій цікавій і поважній його праці, як „Національная безтактность“, що була викликана виходом у Львові часопису „Слово“, яке назвало себе органом галицьких малоросов. Кажучи про мову цього часопису, він запитує: „Хіба ж це малоруська мова? Це мова, що нею говорять у Москві та Нижньому-Новгороді, а не в Києві чи Львові. Львівське „Слово“,—каже він—грунтує свої права й надії на тому, що малоруське плем'я—плем'я з 15 мільйонів людей“. „Для чого ж—запитує—говорити про племінну єдність такою ламаною мовою, якою ніхто ніде не пише, крім Львова?“ І це тоді, коли „наші малороси—продовжує далі—вже опрацювали для себе літературну мову, без порівняння ліпшу; для чого ж відокремлюватися від них? Хіба вона така далека від мови русинів, що їм треба писати іншою? Але коли вже так, то ви вже не малороси, ви, як лужичани, окреме плем'я. А коли так, вас тільки 3 мільйони, і ви не можете вдержати своєї народности. Та й дивні ж люди: Захоплюються думкою про свою національність і хочуть ділити своє плем'я на дрібні частини без жодної потреби“.

Цей шлях Чернишевський вважає помилковим і, звертаючись до тих галицьких кіл, що виразником їх виступило „Слово“, каже: „Ви йдете помилковим шляхом. Для чого ви

¹ „Современникъ“ 1861, I, ст. 66-71, 77.

вигадуєте собі окрему ломану говірку, відокремлюєтеся від загальної малоруської літератури? Одна галицька частина малоросів така мала, що не в силі мати свою окрему порядну літературу, як не може мати своєї окремої порядної літератури Костромська губернія або Досертширське графство, Тироль чи Люблинське воєводство"¹.

Таке становище до культурно-національного відродження українського народу зайняв і виразно, конкретно сформулював один із визначніших представників передової російської суспільної думки ХІХ-го століття, — Чернишевський.

З вуст одного з найбільших російських письменників того часу чуємо цікаву думку, щодо національної української свідомості. То є думка І. Тургенєва², що, кажучи про відданість своїй нації, про національну свідомість людини, так сформулював її щодо українців: „Якби я був українцем, я особисту байдужість до своєї народності вважав би злочином. Я б не схотів бути руським“³.

Він же в листі до М. Драгоманова, повідомляючи про одержання творів Федьковича, так характеризує своє становище до українського літературного руху в Галичині-Буковині: „Зарані відчуваю, що тільки тут і б'ється ключ живої води, а решта або мана (призрак), або труп!“⁴.

Позитивне й прихильне становище до пробудження українського культурно-громадського життя чуємо ми й із вуст другого визначного російського письменника того часу, а саме — Лєскова⁵. В посмертній згадці, присвяченій Т. Шевченкові, він пише: „День його (Шевченка) похорону назавжди позостанеться визначним днем ув історії української літератури та громадського життя. Найулюбленіша мрія поетова здійснилася й голосно заявила про своє існування. Малоросійське слово придбало право горожанства, коли вперше почулося в формі ораторської промови над труною Шевченка. У малоросійського народу, слава Богові, є тепер своя література, є свої промовці, свої історики“⁶.

Це „право горожанства“ українського слова викликало гарячий протест серед ширших кіл російського суспільства. Кваліфіковано його, як „літературний сепаратизм“. Відповідь на подібні, ворожі культурному відродженню укра-

¹ Національная безтактность. «Современникъ» 1861 р. кн. VII.

² Тургенєв І. С. — великий російський письменник, нар. 1818, умер—1883. Перекладав твори М. Вовчка на російську мову.

³ „За сто літ“, 1930, кн. V. Із записок А. Л. Шиманова: „Нам тяжели противоречия“.

⁴ „Письма І. С. Тургенєва къ М. П. Драгоманову“—додаток до „Письма К. Дм. Кавелина и Ин. С. Тургенєва къ Ал. Ин. Герцену“. Женева. 1892.

⁵ Лєсковъ — визначний російський письменник. Нар. 1831, умер 1895 р.

⁶ а) „Избранные рассказы“, М. 1926. ГИЗ. б) Рейснер С.: „Лєсков та українська література“, „Заш. Іст.-Філ. Відділу“, кн. XV, 1927 р.

їнського народу, виступи дав Пипін¹ у своїй рецензії на працю проф. Т. Флоринського: „Малорусскій языкъ и украинско-русскій литературный сепаратизмъ“. У цій рецензії Пипін вказує на природу сепаратизму та причини, що лежать ув основі його розвитку серед українського народу. Це—любов до своєї мови та переслідування її російським урядом, що набрало особливо нечуваних форм у р.р. 1860-1870-х. „Особливий розвиток сепаратизму“—каже Пипін—викликаний був, поперше, природною любов'ю та звичкою до своєї мови й неповним розумінням російської літературної мови, і, подруге, зокрема, враженням тих утисків, що їх прийнято в нас за семидесятих років проти малоруської мови... Відбувалася звичайна й відома реакція: природа, гнана в двері, влітала до вікна“.

Обґрунтовуючи свої думки, Пипін посилається, між іншим, на факт перенесення своєї діяльності з Києва до Львова проф. М. Грушевського, якого авторитет, як ученого, визнавав навіть сам Флоринський. „Коли п. Грушевський—каже Пипін—учений, що авторитетність його визнавав сам п. Флоринський, волів краще перенести свою діяльність до Галичини, де став тепер одним із перших провідників „сепаратистичного“ руху, то треба думати, що були досить поважні морально-суспільні мотиви, що керували серйозним ученим“.²

Про ці морально-суспільні мотиви каже він і в другому місці, спираючись на українському русі: „Південно-руський рух—каже він—уявляє природне проявлення народньої самосвідомості: стремління до розвитку місцевих особливостей, а тому має на своєму боці все морально-суспільне право“.³

Він же, пишучи свого часу про часопис „Основа“, в категоричній формі спростовує твердження, щодо вигаданості та штучності української мови та українського культурного руху. „Основа“—каже він—дійсно виявляла

¹ Пипін—відомий учений, дослідник історії літератури та етнографії, автор „Історіи славянскихъ литературъ“ та „Історіи русской этнографіи“. Хар. 1833 р.

² Проф. Т. Флоринскій: „Малорусскій языкъ и украинско-русскій литературный сепаратизмъ“ [рецензія], „Вѣстникъ Европы“, 1900. X. Т. Флоринскій—київський професор і цензор, свого часу був відомий українофобськими виступами та поборкуванням українського культурного руху. Коли його кандидатуру поставлено до Академії Наук, то проти неї зо всією силою виступили Академіки Корш і Шахматов. Аргументовано протест мотивами, що членом корпорації, яка ставить своїм завданням свободу найвищого здобутку людського духу—свободу науки, не може бути особа, що здобула славу переслідувача українства і в своїх літературних та громадських виступах, і в непочесній для вченого ролі цензора. Кандидатура Флоринського в члени Академії не пройшла.

³ А. Пипинъ и В. Спасовичъ: „Історія славянскихъ литературъ“, 1879 р. т. I, ст. 378.

місцевий патріотизм, — зовсім не вигаданий, а той самий, що здавна жив у малоруських людях. Любов до мови, до старого звичаю, до чудової народньої пісні, як природне почуття до батьківщини, не покидало народження Мало-росії".¹

Пізніш цю думку розвивав проф. Ф. Корш², формулюючи її такими словами: „Духові потреби українського народу не вигадані його новішою інтелігенцією. Найвищість української національності може здаватися сумнівною тільки тому, хто не має про неї жодного поняття”.

Кажучи далі про українську культуру, проф. Корш підкреслює, що „малоросійська культура свого часу стояла настільки вище велико-руської, що в XVII ст. вчені випливалися до Москви з України. Ми, пануюче плем'я, все це позабули, або, точніш кажучи, волиємо забувати кожного разу, як від історії переходимо до висновків із неї; а українці пам'ятають”.³

Спiniaючись на відношенні до українського народу ширших кіл російського суспільства, Ф. Корш кваліфікує його, як становище цілковитої негачії та непризнання. „На жаль — каже він — багато дехто з наших лібералів, що завжди готові стати на захист прав кожної не російської народності в російській державі, не можуть признати такі ж права народності українській. Неправильні відношення поступової частини великоруського суспільства до українських національних інтересів дійсно існують. Байдужість до них панує серед більшости великоруських поступовців, через що майже поголовне незання того, що таке українці”.⁴

А тим часом на його думку: „Українська народність без сумніву довела свою життєздатність тим, що майже за сім століть свого окремого існування, вславлених кривавими насильствами з боку сусідів та внутрішніми незгодами, не тільки втрималася, але й остаточно визначилася, розвинувши закладені в неї початки племінної індивідуальности до ступеня ясного й тривкого етнічного типу. А з огляду

¹ А. Пыпинъ: „Исторія русской этнографіи“, 1891 р., т. III, стор. 220—222.

² Проф. Ф. Корш—славний учений російський філолог. Член Петерб. Академії Наук. Визначний громадський діяч. У своїх працях багато уваги присвятив українській справі. В Академії був головою Комісії для складення Записки: „Объ отиѣніи стѣсненій печатнаго малорусскаго слова“. Автор низки праць на українські теми. Перший виступ його в українській справі датується 1885—1886 р. в „Газета Гатцука“. В пізніших часах особливу увагу звертають такі його праці, як: „Нѣчто объ украинствѣ“, „Въ борьбѣ за родной языкъ“, „Къ спору объ украинской литературѣ“, „Объ украинскомъ національномъ возрожденіи“ та б. ін. Народ. 1843 р.

³ Ф. Корш: „Къ вопросу объ украинской культурѣ“, „Укр. Жизнь“ 1912 р.

⁴ Ф. Корш: „Объ украинскомъ національномъ возрожденіи”.

на те, що життєздатна народність приносить дещо своє до загальнолюдської культури, зникнення такої народности під натиском зовнішніх сил є пряма школа для людства. Тому така народність заслуговує заохочування своєму розвитку в напрямі її національних особливостей через вільне приєднання до загальнолюдської культури".¹

Зрештою, синтезуючи свій погляд на українську справу, проф. Корш у відповіді на анкету „Украинской Жизни“ каже: „Відміни українців від інших слов'янських народів настільки очевидні, що про них не варто й говорити. Що ж до їх відміни від „державної народности“, то вони виявляються: 1) в мові, що відноситься до великоруської приблизно так же, як канубська до польської або словінська до сербо-хорватської, й розпадається на наріччя та говірки незалежно від розгалуження великоруської мови; 2) фізичним складом, якого докладніше визначення є справа антропологів, але досить типовим для того, щоб можна було відрізнити українця від великороса з першого погляду; 3) особливостями духовними: своєрідним гумором, вражливістю, чутливістю, живою уявою, волінням образів перед теорією; 4) побутовими рисами, настільки різними й тривкими, що вони зберігаються й там, де українці живуть серед великоруського населення. Всі ці ознаки не можна не визнати істотними, бо склалися вони могли тільки за багато століть окремого від великорусів життя, й тому витримують, звичайно, ще багато століть, змінюючись тільки де в чому під впливом загальнолюдської культури“ (відповідь на анкету „Украинской Жизни“).

Другий учений, А. Шахматов² у своїй монографії: „Очеркь древнѣйшаго періода історіи русскаго языка“, дає передмову, де робить висновки про самостійність української мови. Наявність української мови, учений датус вже VIII-X століттям, після того допіру появляються мови: руська (великоруська) та білоруська. У другій своїй праці під заголовком: „Краткій очеркь історіи малорусскаго (украинскаго) языка“ А. Шахматов, відзначаючи наявність української літературної мови, вважає цей факт позитивним явищем, кажучи, що „появлення її (літературної української мови) означало важливий момент у народньому житті: українська інтелігенція повернулася до народу, звернула на нього увагу. Вона мусіла заговорити до нього його рідною мовою. І, звичайно, створеній таким чином літературній мові забезпечено майбутнє“.³

¹ А. Корш: там же в „Укр. Ж.“ 1913, ч. 1.

² А. Шахматов—славний російський учений мовознавець, член Петербурзької Академії Наук і активний член Комісії для складення Записки „Объ отъѣхѣ стѣсенній“... Нар. 1864 р., умер—1920 р.

³ А. Шахматов: „Краткій очеркь історіи малорусскаго (украинскаго) языка“.

Зрештою не можна оминати авторитетної думки такого педагога, як К. Ушинський. Кажучи про школу в Україні, він такими словами характеризує її в зв'язку з потребою введення в ній української мови: „Мало успіху матиме така школа, що до неї дитина переходить із дому, як із раю до пекла, і що з неї вона тікає додому, як із темного пекла, де все темне, чуже, незрозуміле, до світлого раю, де все ясне, зрозуміле й близьке серцю, а майже таке враження мусить робити школа на дитину малоросіянина, коли вона починає відвідувати це дивне місце, де в одному тільки на ціле село говорять незрозумілою мовою.”¹

Не менш варті уваги думки другого визначного педагога — бар. М. Корфа², діяльність якого припала саме на той час, коли українська мова підпала цілковитій забороні (рр. 1863, 1877).

У своїх педагогічних працях М. Корф часто вказував на шкоду утиску й заборону навчання рідною мовою дітей у школі. Звертаючи увагу на школу в Україні, в одній із своїх статей наводить такий дуже влучний приклад („Дитина малороса — пише він — наскільки можу судити на підставі власних досвідів у народній школі, які я не раз проробив, не розуміє, наприклад, при вступленні до школи ні одного слова в такому простому реченні: „Баба въ полѣ спрятала кувшинъ въ рождѣ“). (24, „Парижская всемирная выставка 1878 г.“, „Народная Школа“ 1878, № 12).

У другому місці підтверджує свої погляди на негативну роль російської школи серед українського населення, як населення чужородного („инородного“). Російська школа для чужородців — каже він — ні в якому разі не повинна зазіхати на національну особистість та на все, що їй дороге... (25, М. Корф: „Русская начальная школа“).

Подібні ж погляди зустрічаємо і в таких педагогів, як Водовозов та Вессель, що року 1862-го в свій педагогічно-публіцистичній діяльності висловлювався „проти навчання в початкових школах чужою мовою“, вбачаючи в цьому каліченні („извращение“) самотійного розвитку (кожного данного) народу“.

Та даремні були всі ці думки й доводи. Не могли вони пробити міцного муру широкого російського суспільства, що, мов вартівий, стояв на підтримці свого уряду. І українська літературна мова, і любов українського народу до своєї мови, і любов до своїх звичаїв, і любов українців до своєї народньої пісні, словом — усе, що було таке природне, підпадало безоглядним репресіям та переслідуванню російської влади, що особливо яскраво відбилося в згаданому Емсь-

¹ К. Ушинський: „Собрание педагогическихъ сочиненій“, СПб., 1875, ст. 379—80.

² М. Корф — визначний російський педагог. Почесний член Женевської Академії Наук. Народився 1834, помер 1883.

кому Наказі 1876 р. та в сумної пам'яті словах мін. Валуєва: „нѣтъ, не было и не будетъ.“¹ А побіч із російською владою все це було зустрінуте неприязненным відношенням і широких кіл суспільства. Супроти всього цього виступили поодинокі прихильники українського відродження. Торкаючись української мови та згаданого її становища, окрім уже вище згаданих голосів, особливо яскраву оцінку знаходимо ще в О. Герцена.² „З якої речі українець, напр. — каже він — проміння свою простодушну мову, ту, що нею він говорив на міських радах, ту, що зберегла йому в його піснях всю його історію—на мову зрадливого уряду, що постійно обманює Малоросію, на мову тієї злочинної жінки, що однією рукою озброювала гайдамаків, другою підписувала накази про закріплення козаків за своїми заложниками?... Нехай наша мова перше змие сліди підлесливості, рабства, підлих зворотів, вахмістерської та панської нахабності, і тоді тільки почне навчати ближчих“...³

Крім згаданих думок найвиразніших представників літературних, наукових та політичних кіл, вузького кола російського суспільства, думок, висловлених ними в ясній і виразній формулюванні в своїх працях чи листуваннях, мисимо згадати, зрештою, й тих небагатьох, що безпосередньою працею серед українського народу відзначилися, як його непохитні приятелі, йдучи з ним разом шляхом його змагань у розвитку його культурного життя.

Перший, хто в цьому звертає увагу, є той, кого високо підніс, як свого вчителя, Мих. Драгоманов, визнаючи вплив його на формування свого світогляду. Був це Стронін. Опинившись р. 1855-го в Полтаві як гімназійний учитель, він узяв активну участь у тогочасному українському громадському русі, і, зокрема, в праці т. зв. недільних шкіл. Навчаючи в цих школах і переконавшись у тому, що російська мова чужа для учнів, Стронін почав викладати українською мовою, переклавши для того на українську мову букваря. Разом із тим популяризує він серед молоді

¹ Становище міністра Валуєва до української справи привело до конфлікту між ним і міністром освіти А. В. Головніним (призначено 1861 р.), що прихильно ставився до українського культурного руху. Року 1864-го Головнін, стаючи на захист цього руху й виводячи його із слов'янофільства, яке плавав із політичного боку нешкідливим, в Записці до шефа жандармів Долгорукова писав: „Досі (1864) українофіли не дали своїм противникам жодного приводу до обвинувачування їх у тому, що вони поширюють неправдиві й злочинні думки в народі“ (див. Акад. Вол. Перетц: „З минулого“, „Наук. Збірник Ленінград. Т-ва дослідників укр. іст., письм. та мови“).

² А. Герцен—один із найвизначніших діячів ув історії російської публіцистики та російського суспільного й революційного руху. Основник та редактор часопису „Колокол“ (Женева). Народився 1812, помер—1870 р.

³ А. Герцен: „По поводу письма изъ Волыни“, „Колокол“ 1861. 15.XII. № 116.

твори Т. Шевченка, Костомарова, Марка Вовчка. Вся ця діяльність, зрештою, скінчилася його арештом та засудженням „за активну участь у творенні гуртків для підбурювання народу проти правительства з метою відокремлення Малоросії.“¹

Окрім Строніна, треба згадати й такі постаті, як Павловський Ал., автор першої граматики української мови за нового часу 1818 р., Жемчужников (артист-маляр) та ін. Зрештою до цього невеличкого гурту належать і ті, що, не формулюючи виразно свого становища чи то в культурній галузі, чи політичній, були все ж симпатиками. Представником цієї групи можна вважати напр. Добролюбова².

II.

Погляди політичного характеру, що в них виразно сформульовано становище як до минулого життя українського народу, так і до перспектив його національно-державного розвитку, знаходимо в таких представників російської думки, як М. Бакунін, О. Герцен, Рилєєв, Чернишевський.

М. Бакунін³ у „Рѣчи на конгресѣ Лиги мира и свободы“ висловив свій погляд на чистоту українського народу як слов'ян, порівнюючи до російського, такими словами: „Малороси чистіші слов'яни, з меншою примішкою фінського елементу“, і тут же зконстатував односторонність українського народу по обох боках Збруча. „Вони творять в Імперії 12 мільйонів населення, а якщо додати до них галицьких русинів, то цілих 15 мільйонів суцільного племені, що говорить однією мовою, що має однакову вдачу та великі історичні спомини“. До цих історичних споминів зараховує він як боротьбу українського народу з одного боку з Москвою, а з другого — з польською шляхтою, так і остаточний вислід у формі Переяславського договору з Москвою, який оцінює, як велику помилку, що її зробила Україна. „Після впаду татар — каже він — народ цей (український), на нещастя, був поставлений між московським деспотизмом з одного боку й утисками сзуйтської та аристократичної польської шляхти з другого. Повставши проти цієї останньої в половині XVII століття, частина України, з ненависти до Польщі, зробила велику помилку: вона прийняла покровительство московського царя“.

Характеристику українського народу та оцінку зга-

¹ М. Радік: „До біографії Олександра Ковальського“, „Зап. Іст. фіз. Відділу“, К., 1928, кн. XIX.

² Добролюбов — видатний російський критик та публіцист. Автор великої прихильної праці про Шевченка „Кобзаря“. Народився 1836 р., умер 1861 р.

³ М. Бакунін — визначний російський політичний діяч. Виразник думок та настроїв революційної мови. Представник народницького руху й соціалістичної думки. З іменем М. Б. в'яжеться період відомий п. н. «ходження в народ». Нар. 1817 р., умер 1876 р.

даного акту гетьмана Б. Хмельницького (Переяславський договір) знаходимо також і в Чернишевського та Герцена. Чернишевський у згаданій уже праці: „Национальная безтактность“, стверджуючи одноцілість українського народу, характеризує його словами глибокої симпатії. „Галицькі малороси, або,—як вони називають себе,—русини—каже він—відзначаються всіма властивостями, спільними цілому малоруському племені. Як що є племена, що можуть притягати симпатію більш, як інші племена, то саме малороси,—одне з племен найсимпатичніших“.¹

А Герцен, розвиваючи оцінку, що її дав Бакунін, акту Хмельницького, каже, що „Хмельницький не через любов до Москви, а через нелюбов до Польщі віддався цареві“. Зазначивши це, він аналізує ті наслідки, що наступили по цій акції й констатує, що „Москва, або ліпше Петербург, ошукали Україну й примусили її ненавидіти росіян“, а це привело до збройного конфлікту між Україною й Москвою.

Про настрої України того часу читаємо, між іншим, у А. Пушкіна в його поемі: „Полтава“:

— «Гула, мов улій, Україна.
— Давно вже тліла в ній жарина...
...Кругом Мазепи розтинався
Бунтівний крик: пора, пора!...

...«А що ж гетьман? — гукала молодь...
...Тепер би вдарить нам війною
На ту ненависну Москву!
Коли б старий наш Дорошенко,
Чи Самойлович молодий,
Або Палій, чи Гордієнко
Та мали що вести у бій,
Тоді в снігах в краю далекім
Не загинули б козаки...»²

Обидва ці моменти, цебто акт Хмельницького й причини, що його викликали, та московсько-українська війна, знайшли відгук у творах декабриста К. Рилєєва.³ Першому присвятив він думу: „Богданъ Хмѣльницькій“, „Гайдамакъ“ та поему: „Наливайко“, другому—поему: „Войнаровский“, думу: „Петръ Великій въ Острогѣ“ та уривок: „Палій“.

¹ «Современникъ» 1861. VII.

² А. Герцен: «Россія и Польша», письмо второе. «Колоколъ» 1859. ч. 34.

³ А. Пушкін: «Полтава» (переклад С. Черкасенка).

⁴ К. Рилєєв—одні із визначних провідників повстання 1825 року в місяці грудні, через що назване декабреським (з російського грудень—декабрь). По задавленні повстання Рилєєв був присуджений на кару смерті четвертуванням. Цю кару потім замісно на повішення. Вирок винесено 12.VII.1826., а виконано—13.VII.1826. Народився 1795 р.

Яскравий образ становища українського народу в неволі та глибоке розуміння й симпатію до нього чуємо в поемі „Наливайко”: Колись цвітучий, вільний Київ—як читаємо в цій поемі—тепер:

Стоїть, мов камінь надмогильний,
Над краси гнобленим, сумних.

І на весні, коли пробуджується в природі нове життя, коли навколо все радіє, український народ не може радіти, — він позбавлений тієї радості весни, нового життя.

«Всі неселяться, всі святкують —
Весні розквітлій кожен рад,
Лиш українці всі сумують —
Не в свято їм бенкет весни.
Та й що за радість без свободи,
Що за весна — весна рабів!
Чужа їм вся краса природи,
Коли в їх душах тьма гробів.

Але так не може бути далі! В душі народу зростає сила протесту й визвольної боротьби. Виконанцем і провідником її стає Наливайко, що в його уста Рилєєв і вкладає найглибші свої думки. Думки ці, повні безмежної любови до волі та глибокої симпатії до України, з найбільшою силою виливаються в „Сповіді Наливайка” перед повстанням:

«Святий мій отче, не кажи,
Що гріх в цьому. Довір даремний...
Хай гріх страшний, як ніч, хай темний,
... мої то болі.
Тож не лякай, не умовляй!
Як Україна у неволі —
Для мене пекло, вільна ж — рай!...»

З неменшою силою дає Рилєєв і образ гетьмана Мазени, як представника боротьби України з Москвою, вкладаючи свої думки в уста Войнаровського в поемі „Войнаровский”. Тоді як Войнаровський готовий усі жертви країни рідній принести, дітей віддати з дружиною коханою, залишивши собі саму тільки честь, Мазепа йому каже:

«Ти син, я бачу, України...
У жертву дам свою їй честь,
Щоб визволить її з кайданів!»

Даючи образ Мазепи, Войнаровський каже:

«Ми в ньому батька шанували,
Народу голову також, —
Ми Батьківщину в нім кохали...»

І тому то після погрому українських військ, коли гетьман умер на чужині, Войнаровський зазначає:

«Із Мазепою ховали
Надію краю ми свого».

Ховали з ним надію на визволення з московської неволі. Та хоч і вмер Мазена, як виразник і провідник національно-визвольного бою з Москвою, ще залишилися його прихильники. Одні з ним емігрували й залишилися на чужині, продовжуючи працю іншими методами та шляхами. Другі були заслані до північних снігів Сибіру. Але ніхто з тих, що діяли з любови до Батьківщини, не показав перед ворогом свого болю. Як зразок—образ дружини Войнаровського в Сибіру:

«Невтихомирена печаль
Її гнітила загадково;
Її жури не знав москаль;
Вона ні разу й випадково
Лихим отчизни ворогам
Не дала втіх, не давши волі
Зідханням тихим і слезам».

А в іншому місці:

«Кого загнали в край снігів
За діло честі й Батьківщини,
Тому терпіти легше кпінні,
Ніж жалкування ворогів».¹

На цих двох виразних історичних моментах у визвольній українській боротьбі не раз спиняється й Герцен. Кажучи про майбутність України, він підкреслює: «Нам було б дуже шкода, якби Малоросія, напр., покликана вільно виявити свою думку, не зуміла залишитися при цілковитій

¹ К. Рилсєв: «Войнаровский», Собр. соч. М. 1906, переклад С. Черкасенка. Сіла, з якою написані згадані твори Рилсєва та щирість і глибока симпатія його до українського народу, викликали серед нього відгук. За один із таких відгуків, що дійшов до нас, можна вважати лист до Рилсєва історика М. Маркевича з року 1825. У цьому листі читаємо: «Дозвольте мені вам писати, як щирій громадянни своєї любій батьківщини, як добрій малоросіянини. Отже, чи ж можу я спокійно читати «Войнаровського» й «Наливайка»? Прийміть мою і всіх знайомих моїх земляків подяку. Будьте певні, що подяка наша щира, що ми від душі почуваємо цінну нашу працю, що нас і предків наших прославляють... Прийміть нашу спільну подяку: ви багато зробили, дуже багато. Ви підносите цілий народ, — горе тому, хто йде на втихомирєння цілих країн, хто важить ся вкрити призраством цілі народи, і вони йому відплачують призраством. Але слава тому, хто прославляє велич душі людської й кому цілі народи мусять віддати подяку. «Сповідь Наливайка» врізана в серцях наших, і в моєму також («Русская Старина» 1888. XI. ст. 599).

Пізніш М. Драгоманов так писав про вплив згаданих творів Рилсєва в Україні: «Души й поеми великоруса Рилсєва сіяли не тільки в усій Росії з Україною ліберальні думки, а безперечно й підіймали спеціально в Україні національну свідомість (М. Драгоманов: «Листи на Наддніпрянську Україну» ст. 13).

незалежності. Пам'ять того, що вона вистраждала після Богдана Хмельницького через приєднання до Москви, і пам'ять того, що примусило Хмельницького йти до царської неволі, могли б бути для неї дуже повчальні.¹

Того ж часу — на його думку — „Росії скоріш треба розпустити частини, ніж притягати їх до осередку (центру), що ми їй висловили, кажучи про Україну”.² Розвиваючи цю думку, Герцен накреслює перспективи майбутнього державного життя України та взаємин із нею її сусідів. „І чому б нам — каже він — із Польщею, з Україною, з Фінляндією не жити, як вільний з вільним, як рівний з рівним. Чому ми все мусимо забирати до себе до кріпацтва? Чим ми гірші від них?”³

Щоб здійснити це, — на думку Герцена, — може бути єдиний шлях, а то шлях унезалежнення згаданих країн, як держав. Тільки цей шлях — на його думку, — веде й до союзу вільних з вільними, рівних з рівними. А тому, коли говорити про реалізацію такого союзу, треба, щоб народи, що опинилися в примусовому, підлеглому становищі, дістали незалежне своє державне життя. Тільки після того справа може стати на реальний ґрунт. Ці думки Герцен особливо підкреслює, кажучи про Україну в зв'язку з її становищем як під Росією, так і під Польщею. Так, у листі до автора статей „*Pontérowa myśl rosyjska wobec zadań polskich*”, поміщених у грудневій — січневій книжках „*Przegląd rzeczy polskich*” 1858/59 р., він каже: „Суперечки, власне, між нами нема, а є величезні непорозуміння, що походять від різних основ, що від них ми йдемо... Я висловлював не раз, а десять разів думку, що Польща має невід'ємне право на державне існування, незалежне від Росії; тут ми цілковито згодні, тільки йдемо даліше вашого земляка... Приймавши один із основніших кроків до майбутнього союзу (слов'янських держав, А. Ж.), розірвання примусових з'єднань, ми зараз же визнали повні права на незалежність і самоуправу України”.⁴

Тема слов'янської федерації, ідеї слов'янофільства в ХІХ ст. були досить поширені й актуальні серед певних кіл суспільства слов'янських народів. Але тоді, як одні з них у слов'янофільському русі вбачали чи хотіли бачити шлях до визволення, другі використовували ці ідеї в напямі не тільки зміцнення своєї сваволі над поневоленими ними іншими слов'янськими народами „братами”, але й виразної тенденції, щодо підпорядкування собі в такій чи ін-

¹ А. Герцен: «Русские офицеры въ Польшѣ», «Колоколъ» 1862. 15. X.

² А. Герцен: «Россія и Польша», «Колоколъ», 1859 р.

³ А. Герцен: «Русские офицеры въ рядахъ инсургентовъ», «Колоколъ» 1863.15.IV. № 161.

⁴ А. Герцен: «Россія и Польша», «Колоколъ», 1859 р.

ній формі й тих, хто не був іще під їх братньою опікою. Проти такого використання ідей руху слов'янофільства та опікунських тенденцій особливо гостро виступили М. Бакунін та О. Герцен. У цих виступах можна бачити, крім застереження та демаскування російського слов'янофільства — панславізму, панрусизму, також і їх виразне становище до одного з слов'янських народів — до українського народу, і його краю — до України.

Торкаючись України та характеризуючи її становище під владою одного з слов'янських „братів” — народів та поводження другого, вони в той же час накреслюють шлях розвитку її державного життя в майбутньому. В промовах на „Конгресі миру й свободи” М. Бакунін каже: „Тепер це панславістичне національне правительство (Росії, А. Ж.) систематично й жорстоко переслідує малоросійську мову в Малоросії, як польську в Польщі”.

Висловлюючи думку про можливий розвиток майбутнього державного життя українського народу, він вбачає його в формі федерації України, Білорусії, Галичини й Литви, федерації, незалежної від Росії, як і від кого іншого. „Цей народ — каже він про українців — разом із 4-ма мільйонами білорусів — напевно створить окрему, незалежну націю мільйонів в 20 мільйонів, що може, звичайно, вступити до союзу з Польщею або Великою Росією, але мусить залишитися цілком незалежною від гегемонії тієї чи другої”. Висловлену тут думку про можливість однієї нації з українців і білорусів треба розуміти, як думку єдиної держави чи державної федерації цих народів, а не як асиміляцію, що можна бачити з такого ширше розвиненого ним уступу: „Населення Білорусії, Литви й Галичини з'єднається з ким захоче, і ніхто не в силі тепер визначити його майбутню долю. Мені здається, найбільш певно й бажано, щоб вони створили спочатку з Малоросією окрему національну федерацію, незалежну ні від кого”.¹

Не менш виразно висловлюється М. Бакунін у брошурі: „Народное Дѣло”, кажучи в третьому пункті програми: „Хочемо, щоб Польщі, Литві, Україні, Фінам і Латвишам прибалтійським, а також і Кавказькому краю була повернена повна свобода й право розпорядитися собою та влаштуватися по своїй волі, без жодного з нашого боку втручання, безпосереднього чи посереднього”.²

Такі ж думки, щодо права кожного народу вільно творити своє життя по своєму бажанню й відповідно своїм інтересам, знаходимо в М. Бакуніна й у другому місці. „Я вимагаю тільки одного — каже він, — щоб кожно-

¹ М. Бакунін: «Рѣчи на Конгресѣ Лити мира и свободы», Берл. 1904, ст. 30—45.

² М. Бакунін: «Избранныя сочиненія», т. III. Петерб. — Москва, 1920 ст. 20 («Народное Дело»).

му народові, кожному малому й великому племені були цілковито дані можливість і право поступати по своїй волі: хоче він злитися з Росією або з Польщею, нехай зливається. Хоче бути самостійним членом Польської чи Російської чи загальнослов'янської федерації? Нехай буде таким. Зрештою, хоче він цілковито від усіх відокремитися й жити на основах зовсім окремої держави? Бог із ним, нехай відокремлюється".

Переносячи ці думки до України, каже: „Я думаю, що вся Україна буде самостійним членом загальнослов'янського союзу.¹

Не менш виразно формулює свої думки, щодо становища України та її майбутнього, й Герцен.²

* * *

Такий відгук зустрів рух українського відродження серед тієї частини російського суспільства, що розуміла й відчувала непереможну силу розвитку визвольних намагань поневолених народів. Представників цієї частини російського суспільства, що ясно й виразно та конкретно формулювали своє становище, було, як бачимо, не багато. Було їх мало, і навіть дуже мало. Були це ті винятки, що підтверджують собою правило, якого конкретну формулюровку чуємо з вуст широких кіл суспільства, з вуст тих, проти кого не раз виступали згадані тут представники об'єктивної думки. Були це ті, кого в більшості не змогли залити хвилі широкого моря неприязні та ворожості до українського відродження й визвольних змагань.

Прага.

Аркадій Животко.

¹ М. Бакунін: „Русскимъ, польскимъ и всѣмъ славянскимъ землямъ". Берлин, 1903, Ст. 39-40.

² А. Герценъ: „Россія и Польша", письмо второе, „Колоколъ", 1859, ч. 34.

**СИЛА НАРОДУ — В СИЛІ ЙОГО КУЛЬТУРИ!
ВСІ НАВЧАЙМОСЯ СВОЄЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ!
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ НА 1936-й РІК ОЦІ ВИДАННЯ:**

„РІДНА МОВА“

науково - популярний місячник, присвячений вивченню нашої літературної мови. Плата тільки наперед: річно 6 зл., півр. 3 зл. $\frac{1}{4}$ р. 1'60 зл., окреме число 50 гр. За границею в Європі 8 зл. поза Європою 2 дол. річно. Конто чекове П. К. О. ч. 27110

„НАША КУЛЬТУРА“

науково - літературний місячник, присвячений вивченню нашої культури. Плата тільки наперед: річно 12 зл., півр. 6'50 зл. $\frac{1}{4}$ р. 3'50 зл., окрема книжка 1'25 зл. За границею 15 зл. або 3 дол. річно. Конто чекове П. К. О. ч. 5880.

**Для Чехословаччини, Австрії й Мадярщини
передплата крайова.**

Журнали видає й редагує проф. д-р Іван Огієнко.

Адреса: Warszawa 4, ul. Stalowa 25 m. 10.